

Rooliteorian soveltamisesta uskontotieteessä

Vuonna 1962 Martin Luther King puhui Albanyssa, Georgiassa: "Minut voidaan ristiinnaulita. Saatan kuolla. Mutta haluan, että taistelussa kuoltuanikin minusta sanottaisiin: 'Hän kuoli, jotta minä olisin vapaa'." Tätä pientä repliikkiä on syytä kuunnella. Martin Luther King oli, kuten tiedämme, syvästi uskonnollinen ihminen. On siten odotuksenmukaista, että hän käyttäisi puheissaan esimerkiksi raamatullisia vertauskuvia. Mutta tuossa repliikissä on selvästi kysymys enemmästä: uskontopsykologisesti puhuen sanomme, että Martin Luther King on sisäistänyt Kristuksen, ristiinnaulitun roolin. Mitä tämä sitten merkitsee? Kuvitteliko King olevansa jonkinlainen uusi Kristus? Onko kyseessä poikkeuksellinen ja arvokas hartauden muoto vai lankeaminen jonkinlaiseen suuruudenhulluuteen ja pyhäinhäväistykseen? Tämäntapainen kysymys on vastaavanlaisessa tilanteessa tehty uskontojen historiassa usein, jopa oikeudenkäyntien yhteydessä eikä vähiten länsimaisessa kulttuuripiirissä. Nykypäivän uskontotiede on omiaan rauhoittamaan tunteita ainakin sikäli, että se pystyy antamaan asiallista tietoa siitä, mitä uskonnollisen tradition omaksuminen pohjimmiltaan on. Sanottakoon alustavasti: se on pääasiassa roolien, arvojen ja normien omaksumista. Omaksumisen astetta ja intensiteettiä voidaan kuvata puhumalla esimerkiksi roolien aktuaalistamisesta, sisäistämisestä ja rooliin samastumisesta. Myös arvojen ja normien kohdalla voimme puhua joko pelkästään niiden tuntemisesta tai aktuaalistamisesta taikka intensiivisemmästä, pitkäkestoisemmasta omaksumisesta, nimittäin sisäistämisestä. Juuri sisäistetyt arvot, normit ja roolit muodostavat sen hengenelämän dynaamisen keskuksen, jonka tunteminen olennaisesti helpottaa inhimillisen käyttäytymisen ymmärtämistä. Se elämysma-

teriaali ja tietoinen, jonka yksilö milteipä vaistonvaraisesti valikoi ja tallettaa muistiinsa erilaisissa oppimistilanteissa ja joka myöhemmin reprodusoidaan ja manifestoidaan erilaisissa käyttäytymistilanteissa, ei enää vaikuta kaoottiselta massalta, kun sitä aletaan tarkastella sosiaalisten roolien, arvojen ja normien näkökulmasta. Tämä pätee myös uskonnolliseen perinteeseen ja käyttäytymiseen.

Palaan vielä Martin Luther Kingiin. Päivää ennen kuolemaansa huhtikuussa 1968 hän puhui Memphisissä, Tennesseeessä, näin: ”Ja sitten saavuin Memphisiin. Ja muutamat alkoivat puhua uhkauksista . . . tai siitä, mitä minulla olisi odotettavissa eräiden sairaalloisten valkoisten veljemme taholta. Mutta en tiedä, mitä nyt tulee tapahtumaan. Meillä on muutamia vaikeita päiviä edessämme. Mutta minun kohtalollani ei nyt todellakaan ole väliä, sillä olen käynyt vuoren huipulla enkä huolehdi. Kuten kuka tahansa haluaisin elää pitkän elämän; pitkäikäisyydellä on viehätyksensä. Mutta se ei askarruta minua nyt. Haluan vain täyttää Jumalan tahdon. Ja hän on sallinut minun nousta vuoren huipulle. Ja minä olen katsonut ympärilläni ja olen nähnyt luvattun maan.”¹ Vaikka King tuntee oman lopun aikansa olevan lähellä, häntä ei varsinaisesti kiinnosta eskatologinen julistus: hän ei julkituo Kristuksen roolia vaan Mooseksen. Hän tuntee itsensä Jumalan palveluksessa olevaksi kansanjohtajaksi, joka on johdattanut joukkoaan pitkän ja vaikean matkan. Vaikeuksista huolimatta elämispohjaa sävyttää toiveikkuus: luvattu maa on olemassa, hän on saanut sen nähdä vuoren huipulta. Hän itse ei sinne ilmeisesti ehdi, mutta hänen kansansa on kokeva vaelluksen voitollisen päätöksen. Näin ei puhunut ylpeä mies vaan vaikean kriisin keskellä kamppailija, joka ammensi esiintymiseensä voiman ja linjan sisäistämällä Mooseksen roolin. Voimme olla varmat ainakin siitä, että kuula, joka kaatoi Kingin motellin terassille seuraavana päivänä, ei tappanut herjaajaa.

Sosiaalipsykologisessa kielenkäytössä rooliin samastumisella eli *rooli-identifikaatiolla* ymmärretään sitä, että yksilö omaksuu jonkin toisen yksilön toimintatavan, jopa äänensävyt ja eleet, toisin sanoen käyttäytyy ainakin jonkin aikaa ikään kuin olisi tuo toinen. Jäljittely on jossain määrin selektiivistä sikäli, että se kohdistuu merkitykselliseksi koettuihin piirteisiin; se mikä omaksutaan ei ole esikuvayksilö

¹ Newsweek 15. 4. 1968, s. 24.

kaikkine puolineen vaan se 'rooli', jonka manifestaationa tuo yksilö elämyshetkellä koetaan. Usein rooli-identifikaatiot ovat hetkellisiä eivätkä aina kiinnitä huomiotamme: mitä kiinteämpi yhdessäolo ja vuorovaikutus on kyseessä, sitä helpommin identifikaatioita syntyy. Lapsi samastaa itsensä vanhempinsa, alainen esimieheensä jne. Voimakkaan stressin sävyttämässä vuorovaikutussuhteissa voi tämä prosessi johtaa suorastaan järkyttäviin persoonallisuuden muutoksiin: keskitysleireissä saatiin sodan aikana todeta, kuinka kauan leirissä olleet vangit samastivat itsensä vartijoihinsa ja omaksuivat näiden arvot ja normit. Niinpä he yrittivät käyttäytyä kuin vartijat ja jopa sovelsivat vankitovereihinsa kidutusmenetelmiä, joita olivat nähneet vartijoiden käyttävän.²

Uskonnollinen perinne tarjoaa normaalisti runsaasti materiaalia erilaisten roolien oppimiseen. Uskonnolliset kertomukset, myytit, legendat, uskomustarinat, rukoukset, loitsut, jopa sananparret ja sanonnat muodostavat verbaalisen väylän erilaisten esikuvallisten henkilöhahmojen tuntemukseen. Osallistumalla riitteihin ja seremonioihin ihminen voi sakraalia käyttäytymistä havainnoiden muodostaa itselleen tietoa ja kokemusta pyhistä rooleista, olivatpa nämä sitten tämänpuolisia kuten papin, šamaanin tai parantajan taikka tuonpuolisia jumalten ja muiden supranormaalien olentojen rooleja. Sakraalilla riittikäyttäytymisellä on usein myyttillinen malli. "Minä olen taivas, sinä olet maa", lausui muinaisintialainen sulhanen morsiamelleen. Näin samastettiin avioliitto taivaanjumalan ja maaäidin pyhiin häihin. Antiikin Kreikassa oli häärituaalin mallina Zeun ja Heran salassa tapahtunut yhtyminen.³ Koska jumalten pyhät hääit olivat kaiken hedelmällisyyden ja siirtämisen prototyyppi, näyteltiin tämä myytti maanviljelyskulttuureissa myös keväisen viljankylvön yhteydessä. Kun siemen oli pantu maahan, harjoitettiin pellolla seremoniallista lemменkisailua. Riitin osanottajat omaksuvat tosiasiaa jumalten rooleja. Ruth Benedict ei käytä tätä termiä, mutta hän kuvaa hyvin itse asiaa kertoessaan zuni-heimon riittitekniikasta: "Tanssivat jumalat ovat onnellisia ja toverillisia henkiolentoja, jotka asustavat kaukana Zunista etelään levittäytyvässä autiomaassa sijait-

² Hjalmar Sundén, *Religionen och rollerna* (Stockholm 1959), s. 56.

³ Mircea Eliade, *Der Mythos der ewigen Wiederkehr* (Limburg 1953), s. 40—41.

sevan järven pohjalla. Siellä he aina tanssivat. Mieluiten he kuitenkin palaavat tanssimaan Zuniin. Siksi heiksi tekeytyvä ihminen suo heille juuri sen ilon, jota he eniten halajavat. Kun mies panee ylleen jumalan naamion, hän muuttuu tanssin ajaksi itse jumalaksi. Hän ei enää puhu kuin ihminen, vaan osaa ainoastaan huutaa kuten esittämänsä jumala. Hän on loukkaamaton ja hänen täytyy täyttää kaikki ne veloitukset, jotka kuuluvat pyhitetylle. Hän ei ainoastaan tanssi, vaan vetäytyy vihityn tavoin yksinäisyyteen ennen tanssia, pistää maahan rukoustikkuja ja noudattaa pidättyväisyyttä. Zunin jumalamaailmaan kuuluu yli sata erilaista naamioitua jumalaa ja monet näistä ovat tanssiryhmiä, jotka käsittävät kolme- tai neljäkymmentä samanlaista esittäjää. Toiset taas saapuvat kuuden esittäjän ryhminä, jolloin kaikki kuusi ovat erivärisiä, kukin edustamansa ilmansuunnan mukaan — zunit näet laskevat ylös- ja alas-suunnat ilmansuuntiin. Jokaisella jumalalla on oma erikoinen pukunsa ja naamionsa, oma paikkansa jumalmaailman arvojärjestelmässä, tarut, jotka kertovat hänen teoistaan, ja menot, joiden aikana hänen odotetaan ilmestyvän palvojiensa keskuuteen.”⁴ Puku ja naamio ovat mahtavia rooli-identifikaation apuvälineitä, mutta lisäksi tarvitaan muutakin, esimerkiksi sellaista keskittymisprosessia, jota Benedict kuvaa ja johon ilmeisesti sisältyy uuteen rooliin kuuluvien velvollisuuksien ja tehtävien mieleenpalautus. Rooliteorian kannalta on tarpeen puhua riittiinosallistujan ja jumalan rooleista erikseen, koska identifikaatiot jumalan kohdalla ovat yleensä lyhytkestoisempia ja edellyttävät manifestaatiöväyläkseen riittiinosallistujan roolin. Psykologisessa katsannossa nämä roolit ovat resiprookkisessa suhteessa, mistä enemmän tuonnempana.

Siirtyminen jumalan rooliin tapahtuu usein kiihtymyksen tai hurmoksen kautta. Tämä on tyypillistä esimerkiksi haitilaisessa voodoo-kultissa, joka on sekoitus afrikkalaisia jumalakuvitelmia ja katolista pyhimysuskkoa. Riitin esivaiheisiin kuuluu tanssi ja jumalten odotus. Yhtäkkiä joku tanssijoista joutuu hurmukseen ja vaipuu maahan, 'jumala menee häneen'. Kun hän virkoaa, hänen koko olemuksensa on muuttunut: hän on esimerkiksi vanha, harmaapartainen mies; hänelle ojennetaan keppi, johon hän raskaasti nojaa. Hän on Legba, se jumala, joka aina ensimmäisenä saapuu voodoo-juhlaan.

⁴ Ruth Benedict, *Kulttuurin muodot* (Porvoo 1951), s. 77—78.

Hänelle uhrataan ensimmäiseksi, sillä hän on 'polun avaaaja' muille supranormaaleille olennoille. Sivumennen sanoen, Legba on vanha dahomeylainen tienristeysten ja temppelinovien vartijajumala, joka on myöhemmin samastettu sekä pyhään Antoniukseen että pyhään Pietariin. Rinnastus Antoniukseen selittyy pyhimyksen ulkonäöstä: haitilaisissa ikoneissa hänet esitetään vanhana, huonosti pukeutuneena miehenä, joka nojaa kävellessään sauvaan. Pietariin Legba taas on yhdistetty siksi, että Pietari on tunnetusti avainten hallussapitäjä ja oven avaaaja.⁵ Jumalhahmon synkretistinen alkuperä ei merkitse suuriakaan voodoo-juhlan osanottajille: heille on tärkeätä, että Legba on saapunut, että muutkin jumalat voivat alkaa lähestyä, että riittänytelmä voi jatkua ja ennen kaikkea: että jumalat taas kerran ovat näyttäneet voimansa ja hyvän tahtonsa vastaamalla uhreihin, rukouksiin ja odotukseen ilmestymällä konkreettisina ihmisten keskelle. Todiste seisoo väkijoukon keskellä, hän on vanhuksen näköinen ihminen, joka uskoo olevansa Legba — tai oikeammin: joka on Legba.

Rooli-identifikaatio voi tapahtua myös verbaalista tietä, esimerkiksi rukouksen tai loitsun kautta. Muinaisegyptiläinen lääkäri samasti itsensä Horus-jumalaan, ruttotaudin kukistajaan, sanoessaan mm. näin: "Väistyköö te tautidemonit! Tuuli ei minua saavuta, ja ohikulijat yrittäkööt vain tuhota minut. Minä olen Horus, joka ohittaa Sekhmetin rutolla saastuttamat. Horus, Horus, terve, Sekhmetistä piittaamatta. Olen ainoalaatuinen, Bastetin poika. En kuole kauttasi, Sekhmet."⁶ Myös suomalaisen kansanparantajan loitsuissa välähtelevät myyttilliset esikuvat, mahtava Lapin noita tai Väinämöinen, šamaanin idealisoitu hahmo. Se taistelu, johon tietäjä on käymässä, on taisteltu jo ennen, myyttillisessä alkuaian aikatasossa; myös voitto on jo saavutettu, se on vain reaktualisoitava, tuotava nykyhetkeen vaikuttamaan potilaaseen tässä ja nyt. Siksi tietäjän on samastettava itsensä voittajan — alkuaikana toimineen parantajajumalan — rooliin. Tätä riittikäyttäytymisen logiikkaa kuvaa koruttomasti intialaisen brahmanatekstin lause: "Meidän on tehtävä se, minkä jumalat aikojen alussa tekivät."⁷

⁵ Melville J. Herskovits, *African Gods and Catholic Saints in New World Religious Belief* (*American Anthropologist* 39, 1937), s. 635—643.

⁶ Henry E. Sigerist, *A History of Medicine I, Primitive and Archaic Medicine* (New York 1951), s. 277.

⁷ Mircea Eliade, *Das Heilige und das Profane* (Hamburg 1957), s. 57.

Jätän hetkeksi uskontotieteellisesti antoisien esimerkkien analysoinnin luodakseni lyhyen katsauksen rooliteorian nykyvaiheeseen. Tämän lähinnä sosiaalipsykologian, sosiaaliantropologian ja sosiologian piirissä kehitellyn teorian uranuurtajia ovat George Herbert Mead⁸ ja Ralph Linton,⁹ joiden ansiosta se 1930-luvun puolivälistä lähtien tuli yhteiskunnan, kulttuurin ja persoonallisuuden tutkimuksen selitysmallistoon. Teorian myöhempiä kehittäjiä on leegio, haluaisin mainita heistä erityisesti Theodore Sarbinin¹⁰ ja Robert K. Mertonin.¹¹ Yhteiskuntaa voidaan staattisesti kuvata sanomalla, että se koostuu erilaisista asemista eli statuksista, joita yksilöt okkupoivat. On periaatteessa tehtävä ero statushierarkian, so. yhteisörakenteen, ja yksilöhierarkian, so. tiettyinä hetkenä vallitsevien ihmissuhteiden välillä. Niiden säilyvyys on erilainen, yksilöt syntyvät ja kuolevat, kun taas statusjärjestelmät säilyvät sellaisinaan tai muuttuvat yhteiskunnan kehityksen mukana. Olen eräässä äskeisessä tutkielmassani käsitellyt muutamia siperialaisia yhteisöjä, joissa šamaanin status on ilmeisen arvostettu ja tärkeä.¹² Voidaan jopa sanoa, että se on elintärkeä: statuksen ollessa tyhjänä yhteiskunnallinen ja taloudellinen järjestelmä järkkyy, sekasorto uhkaa yhteisön elämää. Etsitään yksilöä, joka kykenisi okkupoimaan šamaanin statuksen. Harkittavana voi olla useita ehdokkaita, jotka taipumuksiltaan ja persoonallisuudeltaan ovat erilaisia; näistä valitaan se, jonka uskotaan parhaiten täyttävän ne odotukset, joita yhteisön jäsenet kohdistavat šamaanin statusta okkupoivan käyttäytymiseen, ts. šamaanin rooliin. Tulomme näin *rooliodotusten* tärkeään käsitteeseen. Sen pohjalta voidaan esim. Sarbinin tavoin määritellä *sosiaalinen asema* eli *status* "rooliodotusten kognitiiviseksi järjestelmäksi".¹³ Myös *sosiaalinen rooli* on toisinaan haluttu määritellä rooliodotusten järjestelmäksi¹⁴ tai sitä on pidetty "tiettyyn statukseen liittyneiden kulttuurikaavo-

⁸ George Herbert Mead, *Mind, Self and Society* (Chicago 1934).

⁹ Ralph Linton, *The Study of Man* (New York 1936) ja *The Cultural Background of Personality* (New York 1945).

¹⁰ Theodore Sarbin, *Role Theory* (G. Lindzey, *Handbook of Social Psychology I*, Reading 1954).

¹¹ Robert K. Merton, *Social Theory and Social Structure* (Glencoe 1957).

¹² Lauri Honko, *Role-taking of the Shaman* (Temenos 4, 1969).

¹³ Sarbin mts. 225.

¹⁴ Erik Allardt & Yrjö Littunen, *Sosiologia* (Porvoo 1961), s. 17.

jen summana”¹⁵ tai ”normien kokoelmana”.¹⁶ Status ja rooli eivät tietenkään ole identtisiä, vaikka voidaan ajatella, että jälkimmäinen on edellisen dynaaminen aspekti. Tämä roolin toiminnallinen luonne tulee hyvin esiin Sarbinin määritelmässä, joka mielestäni on edellä mainittuja parempi: ”Rooli on yksilön vuorovaikutustilanteessa suorittaman opitun toiminnan ja tekojen kaavoittunut seuranto.”¹⁷ Ainoa huomautus, joka tämän määritelmän täydennykseksi on tehtävä, on se, että rooli ja *roolikäyttäytyminen* on hyödyllistä pitää toisistaan erillään: rooli on summatiivinen, ideaalituypin kaltainen abstraktio; elämässä emme näe rooleja vaan roolikäyttäytymistä eli *roolisuuksia*, jotka saattavat paremmin tai huonommin ”täyttää” roolin, ts. vastata ideaalituypillisiä käyttäytymiskaavoja. Käytännössä puhutaan usein roolista vaikka tarkoitetaan yksittäistä roolisuuksista; tästä ei yleensä koidu suurta haittaa, mutta periaatteellinen ero on silti syytä muistaa.

Roolisuhteet ovat resiprookkisia: jo roolin oppimistilanne on vuorovaikutustilanne ja samaa voidaan sanoa niistä myöhemmistä käyttäytymistilanteista, joissa rooli manifestoidaan roolisuuksien muodossa. Roolin käsitettä ei ylipäänsä voida hedelmällisesti ymmärtää ja määrittää edellyttämättä roolikäyttäytymiselle vastapeluria, roolipartneria. Esimerkiksi sopii tavallinen keskustelutilanne: puhuesamme emme tunne itseämme pelkästään subjektiksi vaan koko ajan myös objektiksi, sillä eläydymme vaistomaisesti myös kuulijan osaan, muovaamme esitystämme niiden reaktioiden mukaisesti, joita arvelemme sanojemme hänessä herättävän. Teemme havaintoja vastapuolesta, tulkitsemme havaintojamme ja mukautamme käyttäytymistämme niiden ja tavoitteidemme valossa. Tätä eläytymistä vastapuolen rooliin nimitetään *roolinotoksi*; se on sosiaalisen interaktion perusta, havaintomaailmaamme olennaisesti organisoiva tekijä, sosiaalistumisprosessin ydin ja sopeutumiskykymme mittari. Kykyymme oppia vaikuttaa suuresti kykymme ottaa esiin, aktuaalistaa toisen ihmisen rooli, ts. roolinottotekniikkamme määrää osallistumis- ja omaksumiskapasiteettimme. Alkeellisella tasolla, esim. kehittyvän

¹⁵ Linton, *The Cultural Background of Personality*, s. 77.

¹⁶ Ralph H. Turner, *Role-taking, Role Standpoint, and Reference-Group Behavior* (*The American Journal of Sociology* 61: 4, 1956), s. 317.

¹⁷ Sarbin mts. 225.

lapsen kohdalla, ei aina voida puhua roolinotosta vaan *roolin näyttelemisestä*: lapsi leikkii poliisia, postinkantajaa, isää jne. voimatta kuitenkaan hallita saati okkupoida näitä statuksia muutoin kuin puutteellisesti ja vain mielikuvituksessaan. Tietoinen näytteleminen ja jäljittely on kuitenkin erinomaista harjoitusta, roolien ja roolinoton opiskelua. Walter Coutun mielestä olisi pidettävä erillään kolme seikkaa: 1) roolinotto = vastapuolen roolin aktuaalistaminen, 2) roolisuoritus = adekvaatiksi koetun oman roolin julkipano ja 3) roolin näytteleminen = jonkin roolin tietoinen, joskus leikinomainen jäljittely.¹⁸

Yksilö okkupoi normaalisti yhteisössä useita eri statuksia; yksilökohtaisesta status-konglomeraatista voidaan käyttää nimitystä *status-kasaama*. Statuksista tavallisesti yksi kerrallaan on 'aktiivinen' ja manifesti muiden ollessa latenteja. Yksilön aktiivinen status osoittaa hänelle hänen 'oman' roolinsa, so. ne käyttäytymiskaavat, joita hän tietyissä tilanteissa ensisijaisesti noudattaa. Tietenkään yksilön käyttäytyminen ei ole ideaalisen homogeenista kaikissa tilanteissa; joskus on aiheellista kuvata käyttäytymistä *status-ristiriidan* ja *rooli-ristiriidan* näkökulmasta. Koska yksilö esim. varttuessaan lapsesta aikuiseksi okkupoi uusia statuksia, voidaan tästä kronologisesta aspektista käsin, jossa siis on kyse siirtymisestä statuksesta toiseen, puhua *status-seurannoista* ja myös *status-kasaamien seurannoista*.¹⁹ Monissa yhteisöissä siirtyminen statuksesta toiseen varmistetaan rituaalisesti ns. siirtymäriittien avulla. Jokaiseen statukseen liittyy suuri määrä rooleja, jotka yksilön tulee hallita; ei ole kysymys vain hänen 'omasta' roolistaan vaan myös kaikista mahdollisista vastarooleista, joiden kanssa yksilö joutuu vuorovaikutukseen (roolinotto). Yhteen statukseen liittyvää rooli-konglomeraattia nimitetään *rooli-kasaamaksi*.²⁰

Tila ei salli esitellä viimeaikaista rooleihin ja statuksiin kohdistunutta tutkimusta. Mainitsen vain kaksi esimerkkiä. Toinen on Sarbinin suorittama roolien luokitus "elimellisen osallistumisintensiteetin" mukaan. Hän haluaa mitata niitä eroja, joita voidaan havaita

¹⁸ Walter Coutu, Role-playing vs. Role-taking: an Appeal for Clarification (American Sociological Review 16: 2, 1951), s. 180—187.

¹⁹ Merton mts. 370.

²⁰ Merton mts. 369.

esim. toisaalta valintamyymälässä ostoksia suorittavan henkilön, toisaalta sairaasta lapsesta huolehtivan äidin roolisuoritusten välillä, nimenomaan mitä tulee eläytymisintensiiteettiin. Edellisessä tapauksessa intensiteetti on matalampi kuin jälkimmäisessä. Uskontotieteellisesti on kiintoisaa, että Sarbinin seitsenluokkaisen asteikon yläpäähän sijoittuu uskonnollisista yhteyksistä tuttuja rooleja: luokassa VI ovat ekstaattisia tiloja sisältävät roolit, edelleen mystillisiä elämyksiä, possessiota, ja uskonnollista kääntymystä ilmentävät roolit (samaa kategoriaan Sarbin lukee mm. seksuaalisen orgasmin); luokassa VII on mm. ns. thanatomania, kuolemastaan vakuuttuneen ihmisen rooli, joka on aktuaalistunut esim. noituudenpelon tms. kautta ja joka usein todella johtaa kuolemaan.²¹ Esimerkiksi šamaanin rooli kuuluu luokkaan VI; eräissä kliinisissä kokeissa on voitu todeta šamaanin pulssin voimakas nousu šamanoinnin aikana, samoin hengityksen kiihtyminen ja ruumiinlämmön kohoaminen jopa kahdella asteella.²²

Toinen esimerkkini on Ward H. Goodenoughin tutkimukset statusjärjestelmistä. Nimenomaan statuksiin liittyvien oikeuksien ja velvollisuuksien tarkalla analyysillä hänen on onnistunut täsmentää statusten keskinäisiä suhteita. Laatimalla normiasteikkoja hän on saanut aikaan käyttökelpoisia mittareita, jotka osoittavat eri statusten ulottuvuuksia, niiden tiukkuutta ja niiden tarjoamaa liikkuvapautta. Hän on mm. tehnyt sen arvokkaan huomion, että statusten rajat koetaan eräillä toleranssialueilla, joissa tietyt normit tiukkoina vallitsevat, toisaalla taas on olemassa käyttäytymisalueita, joilla ko. statuksessa olija saa liikkua jokseenkin vapaasti. Aivan kuten kieltä osataan käyttää vaikka sen systeemiä ei teoreettisesti hallita eikä tiedosteta, aivan samoin näyttää sosiaalisissa vuorovaikutussuhteissa vallitsevan normijärjestelmiä, jotka 'osataan' mutta joita ei järjestelmänä tiedosteta. Goodenough nimittääkin tutkimustapaansa yhteisörakenteen semantiikaksi, jossa sosiaaliset suhteet sisältävät sekä 'sanaston' että 'syntaksin', toisin sanoen käyttäytymismuotoja ja säännöt näiden ryhmittämiseksi "mielekkäiksi sosiaalisten tapahtumien seurannoiksi".²³

²¹ Sarbin mts. 234.

²² Honko mts. 39—40.

²³ Ward H. Goodenough, Rethinking 'Status' and 'Role', Toward a General

Arvelen, että uskontotieteelle olisi hyödyksi entistä enemmän soveltaa rooliteoriaa uskonnollisten elämysten ja uskonnollisen käytäytymisen selvittämiseen. Tätä on toistaiseksi hyvin vähän tehty, mutta tulokset ovat mielestäni lupaavia. Erityisesti on mainittava ruotsalainen uskontopsykologian professori Hjalmar Sundén, joka vuonna 1959 ilmestyneessä teoksessaan "Religionen och rollerna" otti rooli-käsitteen yhdeksi tutkimustensa lähtökohdaksi. Lainaan häneltä esimerkin, joka on omiaan valaisemaan sitä, kuinka uskonnollisen roolin aktuaalistaminen ei merkitse pelkästään tietyn toimintakaavan löytymistä vaan myös tiettyä havaintovalmiuden syntyä, valmiuden, joka mahdollistaa jumalan kokemisen konkreettisesti vision, audition tai muun aistimuksen kautta.

1600-luvun puolimaissa Englannissa eli James Nayler, joka oli uskonnollisen motivaation pohjalta osallistunut sotaan ja kokenut sen lopputuloksen pettymyksenä. Vuonna 1652 hän koki merkittävän elämyksen yksinäisyydessä ulkosalla rukiinkylvön aikaan: "Kuljin auran perässä ja mietiskelin Jumalaa koskevia asioita. Silloin kuulin yhtäkkiä äänen sanovan: 'Lähde suvustasi ja isäsi kodista.' Ja samalla minulle annettiin lupaus. Iloitsin suuresti siitä, että olin saanut kuulla Jumalan äänen, Hänen, jonka olin lapsuudestani saakka tunnustanut mutta jota en ollut koskaan kokenut."²⁴ Lause jonka Nayler kuuli, löytyy tunnetusti Aabrahamin historian alusta (1. Moos. 12:1). Nayler identifioi itsensä Aabrahamiin, mutta lisäksi hän aktuaalistaa Jumalan roolin. Eläytymisintensiteetti on sitä luokkaa, että se vaikuttaa hänen organismeihinsa, aisteihinsa, havaintokenttäänsä. Uskonnollinen traditio ja tässä tapauksessa aivan tietty osa siitä aktuaalistuu konkreettisesti, manifestoituu elämyskentässä: Nayler kuulee lauseen. Lause on lyhyt, lyhyempi kuin Aabrahamille lausuttu, ja Nayler täydentää sitä puhumalla lupauksesta (juuri lupaushan annettiin myös Aabrahamille). Tässä ratkaisevassa elämyksessään Nayler itse asiassa esittää Jumalan roolia itseään (eli Aabrahamia) vastaan: vallitsee resiprookkinen roolisituatio, jossa uskonnollinen traditio on vaikuttavalla tavalla saanut yksilöstä yli-

Model of the Cultural Organization of Social Relationships (M. Banton, The Relevance of Models for Social Anthropology, A.S.A. Monographs 1, London 1965), s. 1—20.

²⁴ Sundén mts. 57.

otteen. Jatkossa tilanne ei enää ole sama. Kaikki elämäntapahtumat saavat uuden tulkinnan, niiden takana hämmöittää Jumalan tahto, ts. enää Nayler ei tarvitse Jumalan ääntä vakuuttuakseen hänen olemassaolostaan ja omasta tehtävästään. Erilaisissa ratkaisutilanteissa Naylerin identifikaatiot vaihtelevat mutta pysyvät kiinteästi raamatullisen tradition piirissä, ts. jättäessään sananmukaisesti perheensä ja kotinsa, lähtiessään rahatta ja tavaratta vaeltamaan Nayler etsii toimintamalleja Raamatusta. Naylerista sukeutui uskonnollinen johtaja. Vuonna 1653 hänet asetettiin syytteeseen, koska hän oli sanonut, että Kristus on hänessä ja että on olemassa vain yksi Jumalan sana. Tuomarin kysymykseen: Onko Kristus sinussa? hän vastasi: "Todistan, että hän on minussa. Ja jos minä kieltäisin hänet ihmisten edessä, kieltäisi hän minut Isänsä edessä taivaassa. — — Ellen voi kokea Kristusta lähempänä kuin Jerusalemissa, silloin hänestä ei ole minulle mitään apua. En tunnusta mitään muuta Kristusta kuin sen joka antoi hyvän todistuksen Pontius Pilatuksen edessä ja jonka tunnen kärsivän itsessäni hengellisesti."²⁵ Historiallinen Jeesus kuuluu Raamatun kertomuksiin, kun taas sisäinen Kristus on rooli, jonka Nayler on voimakkaasti sisäistänyt. Tästä seuraa, että hän tarkastelee ja arvioi itseään Kristus-roolista käsin — periaatteessa samalla tavalla kuin lapsi, joka on identifioinut itsensä vanhempiinsa, arvostellee itseään isän ja äidin normeja ja jopa lauseparsia soveltaen. Naylerin kannattajat, joihin kuului runsaasti naisia, eivät lopulta jättäneet tälle muuta mahdollisuutta kuin esiintyä juuri Kristuksen roolissa. Kolmisen vuotta myöhemmin hän oli taas oikeudessa, tällä kertaa syytettynä siitä, että hän oli omaksunut itselleen Vapahtajan eleitä, sanoja, kunnian, palvelon ja ihmeteot; hän oli jopa — keinoitekoisesti, kuten arveltiin — alkanut näyttää Kristukselta. Nayler tuomittiin ankaraan vankeusrangaistukseen "vaarallisena herjaaajana, kapinoitsijana ja kansanvillitsijänä". Kärsimysnäytelmä oli valmis.

Sundén huomauttaa siitä erosta, joka vallitsee tietoisien Kristuksen jäljittelyn ja Kristus-roolin sisäistämisen välillä. Jälkimmäisessä tapauksessa elämäntapahtumat manifestoivat elävän Kristuksen olemassaoloa, edellisessä tapauksessa taas syntyy eräänlainen varjomainen varasto torjuttuja asenteita ja pyrkimyksiä, jotka yhtäkkiä saattavat kauhistuttavalla tavalla murtautua tietoisuuteen ja vaikuttaa

²⁵ Sundén mts. 58.

käyttäytymiseen. Probleemi on vanha: sitä hyvää, jota tahdon, en tee, mutta sitä pahaa, jota en tahdo, sitä teen. Sisäistetty Kristus-rooli merkitsee ratkaisua tähän ristiriitaan sikäli, että ihminen saa olla se mikä hän on vikoineen ja puutteineen, kun taas Kristus edustaa Raamatun tekstin mukaista täydellisyyttä.²⁶ Hieman yksinkertaistaen voidaan sanoa, että kristityllä on valittavana kaksi mahdollisuutta: joko seuloa uskonnollisesta traditiosta esiin normeja ja dogmeja ja yrittää pitää niitä kaikin keinoin voimassa tai valita esikuvallisia roolihahmoja ja aktuaalistaa niitä erilaisissa elämäntilanteissa. Uskontopsykologian näkökulmasta jälkimmäinen vaihtoehto vaikeuttaa elämyksellisesti rikkaammalta.

Olen tutkimuksessani Inkerin haltijoista esittänyt, kuinka haltijat supranormaaleissa elämyksissä koetaan nimenomaan roolihahmoina. Yhdellä haltijalla voi olla useita rooleja, ts. ei tunnu mielekkäältä puristaa esimerkiksi kodinhaltijaan kohdistettuja rooliodotuksia yhden nimikkeen alle. Kodinhaltijalla voi olla omistajan, moralistin tai myötäeläjän rooli. Aktuaalistettu rooli määrää elämyksen laadun ja sisällön havaintomateriaalin hahmottumista myöten. Esimerkiksi myötäeläjän roolin kohdalla vallitsee selvä emotionaalinen analogia toisaalta kokijan, toisaalta koetun supranormaalin olennon tunteiden välillä. Kyseinen rooli aktuaalistuu herkimmin tulipalon, perheenjäsenen kuoleman tai vastentahtoisen kotoa pois joutumisen yhteydessä. Esimerkki: ”Äiti kertoi, että kun vanha koti hajotettiin, niin nähtiin, kuinka naiselokas yllään mustat, repaleiset vaatteet ja hiukset hajallaan meni siltä paikalta pois ja itki.”²⁷ Tällainen hahmo ei koskaan esiinny omistajan tai moralistin roolin yhteydessä; se on mielekäs ja ymmärrettävä nimenomaan myötäeläjän roolin kannalta. Havaintomateriaalin strukturoitumisen pohjana ja haltija-viitekehysten aktuaalistumisen primaarina ärsykkeenä on vanhan kodin hajotuksen ja poislähdön johdosta tunnettu suru. Vallitsee analogia: me suremme, haltijakin suree. Tämän odotuksen pohjalta selittyy haltijan vaatteiden repaleisuus ja musta väri sekä hiusten hajalla oleminen: kaikki väkeviä ja samalla adekvaatteja surun, poislähdön, vanhan repimisen ja hajotuksen symboleja. Epämääräisesti tunnettu

²⁶ Sundén mts. 60.

²⁷ Lauri Honko, *Geisterglaube in Ingermanland I* (FF Communications 185, Helsinki 1962), s. 225—226.

suru manifestoituu konkreettisena visiona. Kansanihminen ei kykene kuvailemaan tunteitaan abstraktisin laatusanoin. Ne muodostavat ikään kuin latentin elämispohjan, jolta perinteen tarjoamat apuvälineet, relevantit ideogrammit, nousevat tajuntaan näynomaisen selkeinä. Tässä tapauksessa visiolla on emotionaalisesti tasapainottava vaikutus: saadaan konkreettinen vahvistus sille, että talononnea varjeleva haltija on mukana poislähtöpuuhissa. Tällaisen tiedon lohduttavuutta kuvaavat hyvin eräät tulipalojen yhteydessä koetut näyt: kodin tuhouduttua haltija ilmestyy väliaikaisessa asuinpaikassa, esim. aitassa; sen kuullaan huokailevan raskaasti.²⁸ Tieto siitä, että haltija seuraa talonväkeä ja myötäelää koettelemukset, on lohduttava ja antaa takeen siitä, että talononni on vielä palautettavissa. Kansanomainen termi 'onni' viittaa tässä sosiaaliseen arvoon, jonka ylläpitäjiä ovat erityisesti isännän ja emännän roolissa olijat. Tässä tulee esiin toinen tärkeä rooliteorian soveltamisaspekti kansanuskon tutkimuksessa: sen lisäksi, että pääsemme selville supranormaalien olentojen rooleista, voimme myös osoittaa, minkä sosiaalisten roolien varassa tietty perinne ensisijaisesti säilyy.

Muuan alue, jolla uskontotieteen on syytä vakavasti tarkkailla rooleja, on siirtymäriitit, siis kaikki ne prosessit, joilla yksilö perinteellisin menoin siirretään statuksesta toiseen. Erityisen kiintoisia ovat mielestäni ne välittävät roolit, joihin yksilö siirretään vaihdekauten ajaksi, jolloin hän ikään kuin jonkin aikaa on kahden pysyväsluonteisemman statuksen välimaastossa (on jättänyt toisen, mutta ei ole vielä omaksunut seuraavaa). Tällaisia välittäviä rooleja ovat esimerkiksi antilaan ja pokoitussan roolit käyttäkseni kansanomaisia nimityksiä. Antilas, 'pois annettava', siirretään hellävaraisesti mutta päättävästi pois talon tyttären miellyttävästä statuksesta ja hänelle aletaan opettaa niitä monin verroin raskaampia velvollisuuksia ja oikeuksia, jotka kuuluvat miniän rooliin. Juuri vaihdekautena tapahtuva kotiympäristöstä vieraannuttelu ja uusien normien opetus usein symbolisten tehtävien muodossa tosiasiallisesti muovaa tyttärestä esiin uuden sosiaalisen persoonan, joka monessa suhteessa ei kenties vastaa kyseisen yksilön toivomuksia mutta jolla on muuan tärkeä — talon tyttäreltä puuttuva — ominaisuus, nimittäin kyky siirtyä edelleen miniän statukseen. Samoin hautajaisissa on siirtymävaihe,

²⁸ Honko, *Geisterglaube in Ingermanland I*, 220.

Karjalassa tavallisesti kuuden viikon pituinen, jonka aikana vainaja on kahden maailman välillä, pokoitussan roolissa. Tänä vaihdekautena monet normit tiukentuvat ja uudet astuvat voimaan: tekisi mieli sanoa, että seremonia kokonaisuudessaan itkuvirsikieliseen ja muine epätavanomaisine piirteineen avaa ikään kuin kapean väylän, jota pitkin yksilön ja yhteisön on tarkasti ja pidättyvästi vaeltettava. Vaakalaudalla ovat suhteet vainajalassa elävään sukuun, johon pokoitussa on saatava inkorporoiduksi, jottei yhteisörakenteeseen jäisi pysyvää häiriötä, vaihdekauteen pysähtynyttä statuksetonta vainajaa.²⁹

Aivan samoin kuin on olemassa välittäviä rooleja kahden statuksen välillä, on uskonnollisessa elämässä joukko erityisiä välittäjän rooleja kuten papin, šamaanin, itkijänaisen, psykopompoksen jne. On hyvin kiintoisaa selvittää, miten etenkin varhaiskantisissa yhteisöissä koulutus näihin rooleihin tapahtuu ja miten nämä opittuina rooleina sitten myöhemmin aktuaalistetaan ja julkipannaan. Esimerkiksi šamaanin rooli edellyttää varsin pitkäaikaista harjoittelua. Persoonallisuudeltaan poikkeuksellisten nuorukaisten tai neitosten joukosta valitaan yksi noviisiksi. Harjoittelukautenaan tämä henkilö kokee supranormaaleja elämyksiä, visioita, auditioita jne., ts. 'henget' näyttäytyvät ja puhuvat hänelle. Sosiaalipsykologisesti kyseessä on supranormaalien roolien otto: myyteistä ja kertomuksista tutut jumalten ja henkien roolit manifestoituvat, ts. tarjoutuvat viitekehyyksiksi havaitsemiselle visioissa ja auditioissa. Voimme puhua noviisin rooli-kasauksesta tarkoittaen kaikkia niitä rooleja, joiden kanssa hän oppii olemaan vuorovaikutussuhteessa ja jotka hän kykenee aktuaalistamaan tarvittaessa. On todennäköistä, että noviisin rooli-kasauksessa supranormaalit roolit dominoivat, ts. hän elää suurimman osan ajastaan tuonpuolisessa ja meditaatioissa, kun taas toimeensa asetettun šamaanin on mukauduttava enemmän yhteisön suuntaan: hän joutuu pitämään silmällä häneen kohdistettuja rooliodotuksia, ei riittä, että hän kokee visioita tai transsitiloja, hänen on itse muovattava niistä yhteisöä palvelevia tulkintoja. Itse šamanointiaktissa voi selvästi havaita samanaikaisen roolinoton sekä tuonpuoleisen (supranormaalin maailman) että tämänpuoleisen (kuulijakunnan) suuntaan.

²⁹ Lauri Honko, Siirtymäriitit (Sananjalka 6, 1964), s. 134—139. Vrt. Juha Pentikäinen, The Dead without Status (Temenos 4, 1969), s. 92—102.

Šamaani on pystyvä välittäjän tehtävässään ei vain roolinotto- vaan myös roolinjättöteknikkansa ansiosta. Puku ja rumpu ovat hänelle maailmankartta, jonka avulla hän palauttaa mieleensä aikaisemmat retkensä tuonpuoliseen, jumalten ja henkiolentojen kohtaamiset. Aktissa hän kutsuu ne luokseen, hän joutuu useasti vaihtamaan roolia identifioidessaan itsensä hetkellisesti yhä uusiin myyttillisiin hahmoihin; välillä hän luovuttaa šamaanin roolin apulaiselleen voidakseen vapaammin manifestoida läsnäolevia henkiolentoja ja käydä dialogeja niiden roolissa esiintyen šamaanin (so. apulaisen) kanssa.³⁰ Akti on meditoivasta keskittymisestä ekspressiiviseen toimintaan paisuva crescendo, yhä uusien ja tärkeämpien roolien aktuaalistuessa šamaanin persoonassa. Aktin loppuosa taas on diminuendo, jolle on luonteenomaista äskeisten roolien desaktualisointi ja lopulta itse šamaanin roolin vaipuminen latentiksi, paluu arkipäivään. Hyvin samalla tavalla voisi itse asiassa karakterisoida itkijänaisen roolia. Sekä šamaani että itkijä ovat arvokkaita sosiaalisia instrumentteja, välineitä ja välittäjiä, joiden avulla yhteisö voi turvallisesti kuulijan ja katsojan roolissa suunnistautua transsendenttiin maailmaan vahvistamaan keskeisiä arvojaan ja saamaan ratkaisuja polttaviin ongelmiin.

LAURI HONKO: *On the application of role theory in comparative religion*

Learning a religious tradition consists largely of learning roles, values and norms. We can describe the degree and intensity of learning by speaking of the actualization, internalization and identification. Religious personalities search religious tradition for suitable models for role identification which means that they internalize the roles they have learnt. For example, Martin Luther King, in one phase of his activity internalized vigorously the role of the Crucified: on the day before he died he identified himself with Moses ("I've been to the mountaintop... and I've looked over, and I've seen the promised land"). The role is always reciprocal and pre-supposes a role partner; thus in the religious experience, a man can make his own personality disappear, identify himself momentarily with a familiar figure or god in religious tradition and in addition actualize a partner for this role, who seems to act outside the personality. When James Nayler, in 1652, heard in a cornfield a voice saying: "Leave your family

³⁰ Ks. tarkemmin Honko, *Role-taking of the Shaman*, s. 38—47.

and the house of your father" he had in fact identified himself with Abraham. The utterance he heard deviced from the early history of Abraham; in this decisive experience Nayler performed the role of God against himself, i.e. Abraham. There are many examples of role-identification in the religious ceremonies of different peoples. When the Zuni Indians attire themselves in a special costume and mask for a religious dance, they in fact appropriate the roles of gods. When, at the beginning of a voodoo festival in Haiti, one of the participants changes into an old man who leans heavily on his stick, it is the sign of the arrival of the Legba god at the festival. The same phenomenon can be found in ancient cultures, for example in ancient Egypt, where a doctor identified himself with Horus, the god who overcame Sekhmet, the bringer of plague; or in ancient India, where the bridegroom said to the bride, "I am heaven, you are the earth", thus identifying the marriage with the sacred union of the god of heaven and mother earth.

In addition the *role-identification*, the role theory also provides many other useful concepts for the science of religion. Status or position may be defined with the help of *role-expectation*: a position is a "cognitive organization of role expectations". Social *role*, on the other hand, is: "a patterned sequence of learned actions or deeds performed by a person in an interaction situation". A role is a summative abstraction, like an ideal type and we must therefore make a difference in principle between a role and *role-behaviour* or *role-performance* (in real life we do not see roles, but role performances). To live the role of one's partner is called *role-taking* (= imaginative construction of the other's role); *role-performance* or *role-playing* is the overt enactment of what one conceives to be one's own appropriate role in a given situation; a child who pretends to be father, or a policeman does not, however, do a role-performance, but is *playing-at a role* (= the overt enactment of a role as a form of pretence). Because the individual occupies several statuses in the community, these form a *status-set*; when one moves from one status to another, one's status-set changes and therefore from a chronological point of view, we can speak of a *sequence of status-sets*. In primitive communities the transition from one status to another is ensured by the help of rites of passage. The roles belonging to one status and the relationships with the opposite roles together form a *role-set*. Because the behaviour of an individual is not homogenous in every situation we may be justified in using the concepts *status-conflict* and *role-conflict*.

The present writer has adapted the role-theory to guardian spirit beliefs, for example, (Geisterglaube in Ingermanland I, FF Communications 185, 1962); to rites of passage (Siirtymäriitit, Sananjalka 6, 1964) and to shamanism (Role-taking of the Shaman, Temenos 4, 1969). A study of Ingrian house spirits shows that they have three roles; owner, moralist and sympathizer. The house spirit tradition, for its part, is supported principally by the roles of master and mistress of the house, which are associated with a certain social value, "the luck of the house". Especially interesting in the rites of passage are those transitional period roles, in which the individual is poised between two more permanent statuses. These roles, like the bride, or someone recently dead, have become strongly ritualized. The role-theory is useful in many ways

when studying shamanism. The following aspects are especially interesting: How does the shaman learn his role? At what stage does the technique of taking supra-normal roles (the core of shamanism) develop? The shaman has the role of intermediary between this world and the next and he has to be able to actualize and master a large number of role-relationships in both directions.